Mecelle Tadil Tartışmaları Bağlamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din, Hukuk ve Modernleşme

Sami Erdem (*)

Bu tebliğde, 1869-1876 yılları arasında hazırlanarak yürürlüğe konmuş olan *Mecelle*'nin II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemden başlamak üzere Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam eden hukuki yenileşme tartışmalarında sahip olduğu merkezi konumdan kaynaklanan sembol bir metin oluşu üzerinde durulacaktır. *Mecelle*'nin tadili için kurulan komisyonlarca yapılan çalışmalar[1] teknik bir medeni hukuk araştırmasının konusu olması hasebiyle bu tebliğde ele alınmayacak, sadece bu tartışmaların sözkonusu dönemde matbuattaki bazı yansımalarına işaret edilecektir.

Tanzimat sonrasında başlayan kanunlaştırma faaliyetleri arasında İslam hukuku'na dayalı kanunlaştırmaların İslam hukuk düşüncesi bakımından etraflı tartışmalara konu edilmediği söylenebilir. Oysa II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren bu konu, kapsamlı bir ictihad tartışmasına sebep olmuş, bu dönemde siyasi ve toplumsal alanda yaşanan değişmenin etrafında odaklandığı bir mihver olarak hem Cumhuriyet'e kadar olan dönemin siyasal özellikleri hem de İslam hukuk düşüncesinin seyri bakımından önemli bir yere sahip olmuştur.

1908'de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması, Meclis yasamasını yoğun bir hukukî gündemle karşı karşıya bırakmıştı. *Mecelle* gibi fıkıh kaynaklı mevcut kanunların ihtiyacı karşılayıp karşılamadığı ya da yeni şartlara uygun çözümler içerip içermediği gibi sorular yanında yeni kanuni

(*) Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı.

1 *Mecelle*'nin tadili için somut çalışma yapan komisyonların ilki 1916 yılında oluşturuldu. Daha sonra Cumhuriyet döneminde 1923 ve 1924 yıllarında kurulan komisyonlar *Mecelle*'nin bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bazı ilaveler yapılması konusunda çalışmalar yürüttü. Bu komisyonlar ve tadil çalışmalarının sonuçları ile ilgili olarak bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku I: Umumi Esaslar*, 6. baskı., İstanbul 1959, s. 68-79. Ayrıca bk. Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul 1997, s. 307-384.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düzenleme ihtiyacı görülen alanlar ve bu alanlarda hangi esaslara göre düzenleme yapılması gerektiği yönündeki farklı görüşler, çeşitli güncel siyasi gelişmelerin de etkisiyle kısa zamanda Meclis ve matbuatın önemli tartışma konuları arasına girmiştir. Ayrıca, geçmiş döneme ilişkin "Tanzimatçılık" eleştirilerinin dinî/hukukî alanla ilgili yönü, *Mecelle*'de tezahür ettiği düşünülen zihniyet etrafında somutlaştırılmıştır. Bu durum, başta İttihat ve Terakki olmak üzere siyasi partilerin ve hükümetlerin programlarında hukuk politikalarına yansımış, *Mecelle*'nin eksik bıraktığı alanlarda yeni hukuki düzenlemeler yapılması fikri, İslam hukuk metodolojisine ilişkin kavramların gündelik tartışma zemininde yer alması için önemli bir gerekçe teşkil etmiştir. Aynı dönemde dini/hukukî alanda ortaya konan yenileşme talepleri, yeni ictihad arayışları ve ictimâî usûl-i fıkıh gibi önemli tartışma konuları genellikle bu eksen etrafında yoğunlaşmıştır.

Tanzimat sonrası dönemde *Mecelle* çerçevesinde, geniş çaplı bir ictihad tartışmasının başladığını söylemek zordur. O dönemde özellikle Ali Suavi'nin, dini metinlere dayalı yorumlara ilişkin farklı yaklaşımları bu alanda II. Meşrutiyet sonrasındaki tartışma alanlarının mübeşşiri durumundadır.[2] *Mecelle*'de yapılan işin, yeni bir ictihad faaliyeti olmayıp, mevcut fıkhi birikimin ve özel olarak da Hanefi mezhebindeki tercihe şayan görüşlerin yeni bir form içinde ifadesi olduğu bilinen bir hususdur. Belki burada ictihad problemiyle bağlantılı olarak değerlendirilebilecek olan konu, girişilen bu yeni faaliyetin belirli ictihadi görüşlerin seçilerek diğerlerini etkisiz kılacak bir kanun gücüyle hükme esas tutulmasıdır. Bu konuda yine *Mecelle*'de bir madde olarak yer alan (md. 1801) ve siyasi otoritenin (sultanın) belli bir görüşü tercih ederek kanun haline getirmesini mümkün gören bir yorum esas alındığı için, esasen muayyen ictihadların seçiminden çok bu ictihadların nereden alınacağı konusu ön plana çıkmış ve tarihi şartlar çerçevesinde o güne kadar meri olan hukuki tercihlere bağlı kalınması, bu yeni kanun faaliyeti için yeterli meşruiyeti sağlamıştır. Dolayısıyla, *Mecelle*'nin hazırlık sürecinde ortaya çıkan en hayati tartışma, Hanefi mezhebi içinde, geçmişteki uygulamalarda tercihe şayan görülmüş olanların dışında farklı görüşlerin alınmasında ortaya çıkmıştır.

II. Meşrutiyet sonrası dönem ise, siyasi, fikri ve toplumsal gelişmeler bakımından önceki dönemle mukayese edilemeyecek bir hareketliliğe şahit olduğu için, bu dönemde fıkıh usulü ile ilgisi kurulabilecek pek çok meselenin, tartışma konusu yapıldığı görülmektedir. Kanun-i Esasi ve onun siyasi

---

[2] Ali Suavi'nin usul-i fıkıhla ilgili görüşlerinin değerlendirmesi için bk. Sami Erdem, "Ali Suavi'nin Usûl-i Fıkh'a Dair Bir Risalesi: *Arabî İbâre Usûlü'l-fıkh nâm Risâle'nin Tercümesi*", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 5 (1998/2), s. 283-296.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonuçlarından birisi olarak meclis yasaması, meşihatın farklılaşan konumu, siyasi partiler, matbuattaki serbestlik, yayın hayatına giren periyodiklerin çokluğu, cemiyetlerin artışı, yükseköğretimdeki gelişmeler ve Mısır ve Rusya Müslümanlarından yansıyan güçlü dini/fikri etkiler bu yeni dönemdeki zihni ortamın farklılığını belirleyen unsurlar arasında sayılabilir.

Matbuattaki gelişme ve yaygınlaşmanın önemli bir etkisi, fıkıh usulü çerçevesinde yer alan konularla ilgili yazı yazanların kimliği üzerinde de görülmektedir. Bu dönemde, fıkıhla ilgili görüş serdedenler içinde ulemadan olmayanların sayısı bir hayli artmış durumdadır. Gazeteciler, farklı alanlardan üniversite hocaları, mebuslar, avukatlar gibi esasen İslam ilimlerinde uzmanlığı olmayan kimselerin İslam ve özellikle de İslam hukukunun önemli meseleleri hakkında etraflı ve iddialı görüşler ileri sürmesi, bu çerçevede dikkat çekicidir.

Kanun-ı Esasi'de II. Meşrutiyet sonrasında yapılan bazı tadillerde, şer-i şerife uygunluk vurgusunun artması, güncel siyasi kaygıların etkisini göstermektedir. Örneğin 3. Maddenin muaddel halinde Padişah'ın cülus yemininde "şer-i şerif ve kanun-i esasi ahkamına riayet...." edeceği tasrih edilmektedir. Ayrıca yürürlüğe ilişkin 118. maddeye yapılan ilave önemlidir: "Kavanin ve nizamatın tanziminde muamelat-ı nasa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkam-ı fıkhiyye ve hukukiye ile adab ve muamelat esas ittihaz kılınacaktır". Burada kullanılan dil, *Mecelle*'nin esbab-ı mucibe mazbatasındaki gerekçelendirme ile önemli ortaklıklara sahiptir.

İslam hukukuna dayalı kanunlaştırma düşüncesi etrafındaki önemli tartışma alanlarından birisi de yeni dönemdeki yasama sürecinde Şeyhülislam'ın şahsi yetki alanıdır. Zira 29. maddenin tadil edilmiş biçiminde şeyhülislam'ın "muhtac-ı müzakere olmayan mevaddı doğrudan doğruya arzedeceği" ilave edilerek, şeyhülislam'a bir nevi teşrii bir salahiyet tanınması sözkonusu olmuştur.[3]

Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan "hükümet programı"[4] uygulamaları gözden geçirildiğinde, bu dönemdeki Hükümet Programları'nda da genel olarak adli konularda birtakım ıslahat çalışmalarının ve yeni kanun hazırlıklarının önemi ve bunlara duyulan ihtiyaç vurgulanmış ancak teferruatlı değerlendirme ve hedefler ortaya konmamıştır. Bazı hükümet programlarında şer'i şerife zayıf atıflar bulunmakta, bir kısmında ise bu yönde hiçbir ifadeye yer verilmemektedir. Kanun-ı Esasi'ye genel olarak referans daha ön

---

3 Kanun-i Esasi'nin muaddel maddeleri için *bk.* Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985, s. 74-78.

4 Bu dönemde ortaya çıkan hükümet programı anlayışı ve bazı hükümetlerin program metinleri için *bk.* İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *OTAM*, S. 1 (Ankara 1990), s. 174-269.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

plandadır.

Ancak güncel siyasi gelişmelerin etkisi 31 Mart'tan hemen sonra kurulan hükümetin programında kendisini göstermektedir: "Esas maksadımız her hal ü karda ahkam-ı celile-i şer-i şerife temessük ve kanun-i esasimizin temin-i muhafazasına..."[5]

Said Halim Paşa hükümetinin programında ise *Mecelle*'nin özellikle iktisadi alandaki eksik yönlerine işaret edilerek, zamanın ihtiyaçlarına ve muamelat-i nasa erfak olarak baştan başa tadil edileceği vurgulanmaktadır.[6]

Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla, farklı kesimlerin mevcut kanunların şeriata uygunluğunun muhafazası ve yeni yapılacakların bu yolda hazırlanması yönündeki taleplerini Meclis'e verdikleri dilekçelerle ve matbuattaki yansımalarıyla, çeşitli yazarların kaleminden yoğun bir biçimde aktardıkları bilinmektedir.[7]

Meclis zabıtlarından takip edebildiğimiz kadarıyla, Meclis'in açılmasından kısa süre sonra 13 Kanun-ı Sani 1324'te 18. ictimada Lazistan mebusu İbrahim Ferit Efendi, "kavanin-i medeniyemizin ahkam-ı fıkhiye ile temzici ve bunun mehasini hakkında" bir takrir vermiş ve bu takrir Kanun-ı Esasi Encümenine havale edilmiştir.[8] 1 Şubat 1324 tarihli başka bir toplantıda aynı mebus tarafından *Mecelle*'nin hükümlerinin zamanın ihtiyaçlarına göre genişletilmesi ve uyarlanması için yeni bir takrir verilmiş ve bu takrir İlmiye Encümeni'ne havale edilmiştir.[9] 9 Şubat'ta Lazistan Mebusu İbrahim Ferit ve Muş mebusu İlyas Sami Efendiler tarafından "Medreselerin ıslahı ve ilm-i fıkha ehemmiyet verilmesine dair" bir takrir verilmiş ve başka bir takrirle birlikte İlmiye ve Evkaf Encümenine havale edilmiştir.[10]

11 Şubat'ta Suriye mebusu Aclani Zade Mehmet Efendi ve 96 arkadaşı tarafından *Mecelle*'nin mehakim-i nizamiye ile mehakim-i şer'iyeye ait kısımlarının tefriki huusunda bir kanun teklifi verilmiştir: "Mehakim-i nizamiyeye ait kısmı mehakim-i nizamiyede, mehakim-i şer'iyeye ait aksamı da mehakim-i şeriyyede mabihittatbik olmak ve hukuk-ı millet gereği gibi temin edilmek üzere kütüb-i fıkhiyyenin ibadattan maada kaffe-i ahkamının tercümesiyle mufassal ve mutavvel bir kanun-ı umumi yapılmasını teklif ve

---

5 Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s. 210.

6 Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s. 256.

7 Örnekler için *bk. Volkan*, No. 69 (17 Safer 1327/25 Şubat 1324/10 Mart 1909), s. 4 (M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), *Volkan Gazetesi*, İstanbul 1992 s. 334): *Volkan*, No. 77 (25 Safer 1327/5 Mart 1325/18 Mart 1909), s. 3 (Düzdağ, s. 372): *Volkan*, No. 91 (10 Rebiul-evvel 1327/19 Mart 1325/1 Nisan 1909), s. 4 (Düzdağ, s. 443): *Beyanü'l-Hak*, S. 23 (15 Safer 327/23 Şubat 324), s. 541-542.

8 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1982, s. 332.

9 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 622.

10 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 772.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

istida eyleriz." Kanun teklifi İlmiye ve Adliye Encümenlerine müştereken havale edilmiştir.[11]

9 Mart'ta İlmiye Encümeni'nin *Mecelle* Cemiyeti teşkiline dair teklifi uygun bulduğunu ve Meşihat'tan bu konuda görüş belirtmesini teklif eden mazbata Mecliste görüşülmüş ve kabul edilmiştir.[12]

11 Haziran'da Islahat-ı İlmiye Encümeni'nce hazırlanan layihanın irsaline dair Sadaret tezkeresi okunmuş ve layihanın önce İlmiye sonra da Adliye Encümenine havalesi kararlaştırılmıştır.[13]

5 Ağustos 1325'te *Mecelle* Cemiyeti Teşkili Hakkında Nizamname Mecliste müzakere edilmiş, ancak 60 mebusun hazır bulunduğu ve çoğunluğun sağlanamadığı gerekçesiyle böyle önemli bir tasarının tartışılmasının doğru olmadığı belirtilerek görüşme ertelenmiştir.[14]

Bu nizamnamede Cemiyet'in görevi 10. maddede şöyle belirtilmiştir: "Cemiyetin başlıca vezaifi mesalih-i asra evfak ve muamelat-ı nasa erfak olmak üzere *Mecelle*-i celilenin havi olduğu mesail tevsi ve tezyid ve fıkhın münakehat ve evkaf ve ukubat ve vesaya ve mevaris gibi iktiza eden ebvab ve fusulü ilave edilecektir."

13. maddede bu vazifenin beş seneye kadar itmamına gayret edileceği belirtilmiştir. Encümenin yaptığı tadilatla, Encümene seçilecek zevat şöyle tanımlanmıştır: "Cemiyet-i mezkure azalığına mezahib-i mutebere-i islamiye ahkam-ı fıkhiyesinden asrın her türlü ihtiyacat-ı siyasiye ve ictimaiye ve terakkiyat-ı medeniyesine göre mesail-i şeriyeyi istikra ve istihraca muktedir ve ilm-i celil-i fıkhın usul ve füruuyla mütevağğil ve ahval-i nas ve zamana vâkıf fuzala-i fukaha her nerede olursa olsun bizaa ve ahvalleri tetkik edildikten sonra davet ve intihap ve içlerinden meleke ve ihataca haiz-i sebk olan bir zat reis tayin olunacaktır." (Muaddel 3. Madde)

4. maddede Cemiyet üyelerini belirlemek üzere Şeyhülislam riyasetinde Adliye nazırı ile Ayan ve Mebusandan üçer ve bab-ı fetva mütehayyızanı ulemasıyla hükkam-ı adliyeden ikişer zattan oluşan geçici bir encümen kurularak bu encümin ilan edeceği bazı meselelere dair uzman kişilerin risale telif etmesi istenecektir. Yazdığı risalelerden hareketle Cemiyette yer almaya ehil olduğu tespit edilecek uzmanlar üye olarak tayin edilecektir.

11. maddede, hazırlanan tasarının her iki mecliste kavaid-i fıkhiye dairesinde müzakere ve tasdik olunduktan sonra hattı hümayunla tevşih olunarak "bilcümle mehakim-i şeriye ve kanuniyede ahkam-ı mündericesi

---

11 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 34-37.

12 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 387-388.

13 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 4, s. 625.

14 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 6, s. 540-543.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düsturu'l-amel tutulacaktır" denilmiştir.[15]

Mecelle hazırlık cemiyetine seçilecek kimselere ilişkin sıfat ve tanımlamalar ile tadil edilmiş yeni kanunun her iki mahkeme tarafından da uygulanması talebi sonraki tartışmalarda üzerinde en fazla durulan konular arasındadır.

Bu noktada bir yasama makamı haline gelen Meclis'in görevleri ve yasama faaliyetinde bulunacak mebusların özellikleri ile ilgili kaygı ve tanımlamalar ön plana çıkmaktadır. Dini tazammunları da bulunan *teşri* (yasama) kelimesinin Meclisin kanun yapma faaliyetleri için kullanılıp kullanılamayacağı meselesi, o gün için önemli bir tartışma konusunu oluşturuyordu.[16]

Meclis'in teşri görevi ve bunun yerine getirilmesi ile ilgili olarak seküler yaklaşım sahipleri ile İslamcı endişeler taşıyan tarafların, ortak kavramlar kullanmalarına karşılık bu kavramların kapsamı ve muhtevası konusunda pek de yakın düşündükleri söylenemez. Bunun en bariz örneği, son derece geniş bir muhtevaya sahip olan "ictihad" kavramında ortaya çıkacaktır.

Bu dönemdeki ictihad tartışmalarında yeni ictihad faaliyeti ve yeni müctehid tipi için ortaya atılan görüşlerin arka planında daha çok, Meşrutiyet sonrasında şekillenen yeni siyasi yapı içinde, yeni şartların ve ihtiyaçların gerektirdiği alanlarda, yeni bir anlayışla hukuki görüş ortaya koyacak kimseler ya da daha somut olarak, kanun yapma yetkisine sahip kimselere ilişkin tanımlama arayışı görülmektedir. Bununla birlikte, karşıt görüşleri savunan taraflar bakımından tartışmanın muğlak bir zeminde cereyan etmesi sebebiyle savunulan ya da karşı çıkılan ictihad faaliyeti ya da müctehid tipleri bakımından meselenin ortak bir zeminde ele alındığını söylemek zor görünmektedir.

Örneğin Ziya Gökalp, Meşrutiyet'ten kısa bir süre sonra siyasi birlik konusunda kaleme aldığı bir yazıda, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongreleri için çeşitli vilayetlerden merkez-i umumiye gönderilen temsilcileri (mebus) "müctehid-i siyasî", bu kimselerin ittifakla benimsedikleri hususları da "icmâ'-ı siyâsî" olarak tanımlamaktadır. Burada Gökalp, siyasetle ictihadı birbiriyle bağlantılı iki kavram olarak öne sürerken, müctehid ve ictihad kavramının o günkü ortam içinde yaygın algılanışını kabullenmiş bir

---

[15] Nizamname'nin ilk hali ve Encümen'ce yapılan tadil tekliflerini içeren metinleri için bk. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 6, ekler kısmı, s. 6-10.

[16] Mustafa Sabri, matbuattaki bazı yazılara yönelik eleştirileri arasında bir paragrafta Meclis'in açılışı vesilesiyle gündeme gelen Meclis-i Ayan ile Meclis-i Mebusan'dan mürekkeb Parlamentonun kuvve-i teşriiye olarak tanımlanmasını eleştirir. Bk. Mustafa Sabri, "Edeb-i Tahrir", *Beyanü'l-Hak*, S. 15 (18 Zilhicce 326/29 Kanun-ı Evvel 324), s. 326-328. Bu yazı üzerine sonraki sayılarda yayınlanan Manastırlı İsmail Hakkı'nın mektubu ve takip eden karşılıklı atıflarla konu tartışılmıştır. (*Beyanü'l-Hak*, S. 17 (2 Muharrem 326/12 Kanun-i Evvel 324), s. 381-384; S. 21 (30 Muharrem 327/9 Şubat 324), s. 476-479.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ifadeyle "fıkıhta bab-ı ictihad bir zamandan beri mesdud olduğu halde siyasette o kapı ila yevmi'l-kıyam meftuhtur" diyerek yeni bir ictihad faaliyeti olarak siyasete işaret eder. [17]

İctihad ve müctehid kavramlarının, Meşrutiyet'in siyasi yapılanmasında tekabül ettiği yeni konuma ilişkin ilk tanımlamalardan birisi, Gökalp'in arkadaşı Halim Sabit'e aittir. [18] Yazar, Meclis-i Mebusan'ca oluşturulması tasarlanan *Mecelle* Cemiyeti'nde yer alacak azalardan "müntehib-i kanun" olarak bahsetmekte ve bu heyette bulunacak kanun seçicilerin faaliyetini, oluşturulacak/tadil edilecek mecelle [19] hakkındaki beklentiye bağlı olarak iki seviyede ele almaktadır. Birinci kısım, mevcut *Mecelle*'de olduğu üzere, günün ihtiyaçlarına uygun seçimlerle fıkıh kitaplarından derlenecek hükümlerin maddeler halinde ifadesidir. Bu işi yapacak olanlarda aranacak özellikler şunlardır:

1. Fıkıh ilminde "mümarese ve maharet" sahibi olmak. Bu vasfın sağlanması için, birtakım fıkıh metinlerini tekrar tekrar okumanın ötesinde o metinlerde yer alan görüşlerin lafzından çok manasını kavramaya yönelik bir "kesret-i iştigal" gereklidir. Ayrıca fıkıh tarihine muttali olmak da bu şartın bir gereğidir.

2. "Ahval-i zamana hakkıyla vukuf". Böylece, kadim fıkıh kitaplarında yer alan bazı meselelerin, halihazırda değişmeye uğramış kısımlarının zamana göre uyarlanması mümkün olacak ve "ahval-i zamanla ahkam arasında bir tearuz vukua" gelmesi önlenmiş olacaktır. [20]

3. Kanun haline getirilecek hükümlerin uygulamada tatbikinin mümkün ve kolay olması konusunda tecrübe sahibi olmak. Daha çok nazari yönü bulunan ikinci maddeyi de içinde barındıran bu şart, ilave olarak ilgili kişilerin halkın içinde yetişen ulemadan veya uygulamayı bilen kadı, naib veya hakim gibi kimselerden seçilmesi suretiyle amelî olandan hareketle isabetli

---

17 [Ziya Gökalp], "İcmâ-i Siyasi- İ'tizâl-i Siyâsî", *Volkan*, No. 19 (19 Zilhicce 1326/30 Kanun-ı Evvel 1324), s. 1-2 (Düzdağ, 81-82). "Diyarbekir'den" notuyla ilk sayfada yayınlanan yazının Gökalp'e ait olduğunu, gazetenin sahibi Derviş Vahdeti yazının altına düştüğü notta belirtiyor. Gökalp bu yazısında, o gün için siyasi icmâı temin edecek bir "fırka-i nâciye" olarak imada bulunduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne her Osmanlı ferdinin, bizzat yahut temsilcileri vasıtasıyla dahil olmasını tavsiye eder ve siyasetteki "ehl-i cemaat" olan bu birlikten ayrılanların "mu'tezile-i siyasiye" olacağını belirtir.

18 Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [I]", *Sırat-ı Müstakim*, II/33, s. 102-106; a.mlf., "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [II]", *Sırat-ı Müstakim*, II/35, s. 131-133.

19 Burada "mecelle" tabiri, aynı adla bilinen kanun mecmuasından farklı olarak, başta medeni hukuk olmak üzere hukukun çeşitli alanlarında yapılması düşünülen tadil ve ikmal çalışmalarının ortaya çıkaracağı yeni hukuki düzenlemelerin bütününü ifade etmektedir.

20 Yazar, bu görevi ifa edecek şahısların, kanuna girecek fıkhi ahkamı eski kitaplardan derlerken zamanın gereklerini gözetmesini, müctehidin mevcut bir hükmü nesheden nas karşısındaki dikkatine benzetmektedir. "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [I]", s. 104-105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hükümler konulmasını hedeflemektedir.[21]

Görüldüğü üzere Halim Sabit, müntehib-i kanun dediği kimseleri, sadece geçmiş ictihadlar içinden günün şartlarına uyanları seçme durumunda oldukları için ictihad çerçevesi içinde değerlendirmemektedir. Buna karşılık, ikinci tür mecelle hazırlığı, kadim kütüb-i fıkhiyyede "istinadgah"ı bulunamayan ve yeni ortaya çıkmış meselelerin ("asr-ı ahîrin, hal-i ictimâîmizin icâbâtından olarak bi'z-zarure tahaddüs eden vukuât") çözümü için yeni ictihadları ("müctehedât-ı cedîde") gerektirmektedir. Bunu gerçekleştirecek olanlar, yukarıda sayılan üç vasfa ilave olarak "doğrudan doğruya usul-i sâbiteye tevfîkan kavâ'id-i lâzimeyi edille-i şer'iyyeden istinbata muktedir" müctehidlerdir.[22] Bu tespitin sonraki adımı, ihtiyacı duyulan yeni ictihad faaliyetinin mümkün olup olmaması (bab-ı ictihadın açık olup olmaması) ve bunu gerçekleştirmesi beklenen müctehidin fiilen bulunup bulunmadığının tartışılmasıdır. Aynı yazarın daha sonraki dönemde kaleme aldığı teşri salahiyeti ile ilgili yazılarında, İslam teşri tarihinin ilk dönemlerinde müctehidden bahsedilirken, son dönemde ortaya çıkan meclis yasaması gerçeğinden hareketle ictihad faaliyetinde bulunacak zevatın niteliklerinin farklılaştığı rahatlıkla gözlemlenebilir.[23]

Gökalp ve Halim Sabit'in başını çektiği "ictimai usul-i fıkıh" tezinin, örfü müstakil ve nasslardan bağımsız "milli" bir hukuk kaynağı olarak dikkate alacak yasama faaliyetine yaptığı vurgu, ictihad süreci ve müctehide ilişkin yeni tasavvurların hedeflediği sonuçlardaki farklılığın boyutlarını gözler önüne sermektedir.[24]

Meclis'in şer'î dayanakları ve bu çerçevede Meclis yasamasına atfedilen icma fonksiyonu,[25] mebuslarda aranan vasıflar arasında dini unsurların

---

[21] Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [I]", s. 106.

[22] Bk. Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizane [II]", s. 131-132. Görüldüğü üzere yazar, ictihad faaliyetini, doğrudan doğruya şeri delillerden hüküm istinbatı olarak dar anlamda kullanmaktadır.

[23] Halim Sabit, "İcma: Osmanlılar ve Teşrî Salahiyeti", *İslam Mecmuası*, III/27 (28 Cemâziyelâhir 1333/30 Nisan 1331), s. 628-632; a.mlf., "Velâyet-i Diniye: Teşrî-i Dinî Heyeti, İcma ve İfta", *İM*, III/28 (13 Receb 1333/14 Mayıs 1331), s. 644-647; a.mlf., "Velayet-i Diniye: Meşihat-ı İslâmiye Teşkilatı, Dinî Terbiye Heyeti", *İM*, III/29 (27 Receb 1333/28 Mayıs 1331), s. 662-664; a.mlf., "Velayet-i Diniye: Meşihat-ı İslâmiye Teşkilatı, Dinî Terbiye Heyeti", *İM*, III/30 (11 Şaban 1333/11 Haziran 1331), s. 680-683; a.mlf., "Velayet-i Diniye: Teşrî-i Hukukî Heyeti, İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma", *İM*, III/31 (2 Ramazan 1333/2 Temmuz 1331), s. 696-699; a.mlf., "Velâyet-i Hukukiyye: Bugünkü İctimaî Enmûzeclere Göre İctihad ve İcma", *İM*, III/33 (29 Ramazan 1333/29 Temmuz 1331), s. 727-729.

[24] İctimai usul-i fıkıh önerisi ve bu konudaki etraflı değerlendirmeler için *bk.* Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 116 ve devamı.

[25] Mecliste gayrimüslim mebusların da bulunmasının ortaya çıkardığı memnuniyetsizlikler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ağırlığı[26] gibi konular, ictihad ve müctehid kavramlarının somut karşılığının nerede arandığını gösterecek örnekler arasındadır.

Başka bir yazar, Ebu'l-Ulâ, Halim Sabit'in yazısını takip eden bir dönemde yine aynı dergide yayınlanan yazısında, konuya farklı yönlerden bakanların arasını bulmaya çalışan bir üslupla meseleye dahil olarak "Din kardeşlerimiz tarafından yapılagelmekte olan ve amillerince daima ihtiyaç ve zaruretinden bahsolunan ef'al ve muamelatın imkan varsa velev ki bir kavl-i zaife mübteni bulunsun, hükm-i şeri'ye rabt olunmasını, olmadığı takdirde hakikat-i halin bütün din kardeşlerimize ilan edilmesini temin edecek esbabı tehyie" den bahseder.[27] İşte teşkil olunacak *Mecelle* Cemiyeti'nin bu yolda bir mesai göstermesi gerekmektedir. Yani, mümkün olan yerlerde şer-i şerife bağlı kalınarak hüküm oluşturulması, ama bunun mümkün olmaması durumunda şer-i şerif dışında yapılacak düzenlemenin kaçınılmaz olduğunun münasip bir dille insanlara anlatılması gerekmektedir.

Yazara göre bunu yapabilecek olan Cemiyet üyelerinin de her bakımdan güvenilir, saygın, takva sahibi değerli kişilerden olması lazımdır. Bu hususta sadece Osmanlı ülkesinde değil diğer İslam memleketlerinde bulunan fukahanın da heyete dahil edilmesi düşünülebilir.[28] Ebu'l-Ulâ, böyle bir cemiyetin teşkilinin makam-ı hilafete olan merbutiyeti de artıracağı görüşündedir. Ayrıca halkın önceki istibdad döneminde unuttuğu fetva sorma/isteme konusundaki tavrının da bu yeni dönemde değiştiğini, bu yöndeki taleplerin arttığını memnuniyetle ifade ederek, bu fetvalara gerekli cevapların daha çabuk olarak verilmesini ve bu fetvalardan herkesin yararlanması için periyodik bir fetva mecmuasının çıkarılmasını önerir.[29]

Buna karşılık, yeni ictihad taleplerine ihtiyatla ve hatta maksadı açısından büyük ölçüde kuşkuyla yaklaşan muhafazakar kesimlerin, ictihad kavramını mümkün olan en geniş/dar anlamıyla ele alarak, bu faaliyeti yürüte-

---

ve tartışmalar, meclisten beklenen faaliyetin dini niteliği (şura ve icma) hakkındaki algıları yansıtmaktadır. I. Meşrutiyet dönemi meclisinde gayrimüslim mebus varlığının ortaya çıkardığı tartışmalar için bk. Cemil Oktay, *Hum Zamirinin Serencamı*, İstanbul 1991, s. 39-54. II. Meşrutiyet dönemi için bk. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I: Hilafet ve Meşruiyet*, 2. baskı, İstanbul 2001, s. 171-176.

[26] Mebusların taşıması gereken vasıflara dair metinlerde onların ahkam-ı diniyeye vakıf, fakih, muamelat-ı nasa aşina ve bilhassa usul-i fıkıh başta olmak üzere şeri ilimleri bilen kimseler olmaları üzerinde durulmaktadır. Bu konudaki görüşler için bk. Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, s. 173-174.

[27] Ebü'l-ulâ Mardin, "Şerî'ata Hizmet: Mecelle Cemiyeti", *Sırat-ı Müstakim*, III/55 (7 Ramazan 327/10 Eylül 325), s. 42.

[28] Bu teklif konuyla ilgili meclis oturumlarında cereyan eden tartışmalarda da mevcuttur. Mebuslar, Oluşturulacak Mecelle heyetine sadece İstanbul ulemasının değil taşradan da kimselerin katılmasını istemektedir. Bk. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 388.

[29] Ebü'l-ulâ, "Şerî'ata Hizmet: Mecelle Cemiyeti", s. 42-43.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cek olan müctehidin vasıflarını mevcut şartlarda ulaşılamayacak/ulaşılması gerekmeyen bir konuma yükseltmeleri, iki kesimin aynı düzlemde bir tartışma yürütmelerini çoğu kere imkansız hale getirmiştir. İhtiyaç duyulan yeni hükümler için geçmiş birikimin yeterli olduğunu ve en iyimser yaklaşımla bu birikimin bazı yeni anlayışlar gözetilerek, bir kaynak olarak kullanılabileceği ve dolayısıyla bir ictihad talebine ihtiyaç bulunmadığı yolundaki söylemin, yeni ictihad taleplerinin maksadının, bilinen manasıyla ictihad faaliyetinin dışında bir hedefe doğru gittiği yolunda bir kuşku taşıması anlaşılabilir bir durum olarak görünmektedir. [30]

Beyânü'l-Hak ve *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlü'r-Reşâd* yazarlarından ilmiyeden ve Nakşî şeyhi Mustafa Nakî, [31] mevcut durumun tespiti için önce kısaca geçmişe döner. Zamana bağlı olarak değişmesi gereken hükümler, geçmişte sultanlar tarafından zaman zaman çıkarılan emir ve iradelerle düzenleme konusu yapılıyor, ulema da bu ihtiyaca göre fetvalar veriyordu. Dolayısıyla gerçekte her zaman için kanuni ihtiyaçları karşılayacak derecede yeterli kanun ve nizamlar bulunuyordu. Ancak geçmişteki bu nizamları bugünkü halden ayıran özellik uygulamaya ilişkindir. Geçmişte şer'î ahkâmın uygulanmasına itina gösterilen dönemlerde maddi ve manevi olarak gelişme sağlanmıştır. Oysa geçen yüz elli seneden beri genel problemlere bağlı olarak adli sistemdeki bozulmalar, kötü uygulamalar ve dış müdahaleler sebebiyle bir tedenni yaşanmıştır. Bu geri gidişin düzeltilmesi için yanlış bir yol seçilmiş, şer'î ahkâm terk edilerek yerine başka kanunlar vaz' edilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanını, geçmişteki hataların telafi edileceği yeni bir dönemin başlangıcı kabul eden yazar, Kanun-i Esasi'de yer alan 'Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslâm'dır' (md. 11) prensibinden hareketle artık bu esasa uygun şer'î kanunların yapılması gereğini şöyle izah eder:

"Şerîat-ı İslâmiye bugünkü terakkiyât-ı beşeriyeyi temin edemeyecek bir surette -bazılarının zu'm ettikleri gibi- mahdûd değildir. Şerîat-ı müşârun ileyhâ öyle bir davâbıt-ı umûmiye ve kavâid-i metîneyi hâvîdir ki beşeriyet bugünkü terâkkiyâtının milyonlarca fevkine çıksa yine onun dâire-i

---

[30] II. Meşrutiyet'in ilanının adından meclisin yasama faaliyeti dolayısıyla teşri ve teşri yetkisi konusundaki tartışmaların (Manastırlı ve Mustafa Sabri'nin karşılıklı yazılarına konu olan tartışma gibi) yalnızca bir kavram tartışması olmadığı, aksine bir güvensizliğin izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Meclis-i A'yân Reisi Mustafa Asım Efendi'nin 23 Ramazan 1337 tarihinde Nuruosmaniye'deki bir vaazında mebusan ve a'yânın kanun yapmalarının doğru olup olmadığı şeklinde bir soru sorarak, bunların yaptığı kanunların muteber olması için Kanun-i Esasi'nin hükmü gereği şeri ahkama uygun olması gerektiğini aksi takdirde hiçbir kıymetinin olmayacağını ifade etmesi, bu yöndeki kaygıların eskiden beri var olduğunu göstermektedir, bk. "Mev'iza", *Sebilü'r-Reşad*, C. XVII, S. 425-426 (27 Ramazan 1337/26 Haziran 1335), s. 69.

[31] Sîvâsî Selim Efendizâde Mustafa Nakî, "Bir Mütalaa", *Beyanü'l-Hak*, S. 25 (29 Safer 327/9 Mart 325), s. 585-586.

ihtivâsından dûn kalır. Görülen mahdûdiyet şerîatta değil ona matuf olan fikir ve nazardadır. Ve teessüf olunur ki bu gec-bînlik İslâm namı altında yaşayan ve Avrupa mukallidliğini -onu da bilmeyerek- kendisine şeref bilen bizim bazı şübbânımızdadır. Ne hâcet! Mütehassısîn-i ulemâmıza bir salâhiyet verilsin, her şube-i idâre hakkında ahkâm-ı şer'iyeden istinbât ile birer kanun yazılsın. Ol vakit münkirleri de, gayri münkirleri de, müslim de gayri müslim de görsün ki kanun nasıl olur, kanuna itâat, te'mîn-i adâlet nasıl olur".[32]

Yine II. Meşrutiyet'in hemen ertesinde, *Mecelle* tadili tartışmalarına bağlı ictihad tartışmalarında tam anlamıyla muhafazakâr bir tepki gösteren bir müderris, değişim ve eski hükümlerin yetersizliği gerekçeleriyle yeni ictihad taleplerine karşı, değişmenin sınırlarına ilişkin oldukça belirgin tanımlamalar yapmaktadır. Bolvadin'den Yunuszâde Vehbi, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan ictihada ilişkin bir dizi makalesindeki görüşlerden hareketle, ictihad kapısının kapalı sayılması durumunda yeni zuhur edecek meselelerin şerî'at ahkâmı dışında kalacağı ve bunun da şer'-i şerifin yeni gelişmeler karşısında kifayetsizliği iddiasını gündeme getireceği yolundaki bir düşünceye cevap olarak, geçmişteki ulemadan devralınan usûl kaideleri ile fer'î konulara ilişkin verilmiş hükümlerin yeni ortaya çıkan meselelerin hükmü için yeterli olacağını belirtir. Yazar bunun yolunu da gösterir:

"... ahkâm-ı mezkûreyi ilm-i fıkıhta mümârese-i kâmilesi olan zevât-ı kirâm eslâf-ı müctehidînin akvâl-i mazbûtalarından ibâre veya işâre veya delalet tarîkiyle fehm u istihrac edecekleri vâreste-i beyan olduğuna mebni hiçbir hadisenin hükmü şerî'at-ı Muhammediye'den hariç kalmak lazım gelmez."[33]

Burada önerilen çözüm yolu, Meşrutiyet döneminde modern yaklaşımlar tarafından ileri derecede eleştiriye konu olmuş olan lafızcı yaklaşımın

---

[32] Mustafa Nakî, "Bir Mütalaa", s. 585-586.

[33] Yunuszâde Ahmed Vehbi, "Mübâhasât: İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakim*, III/57 (22 Ramazan 327/24 Eylül 325), s. 74. Başka bir yazar, "Tebeddül-i zaman ile teceddüd ve tenevvu-i havadis mütelazimân olduklarından bugün ictihada lüzum-i kavi vardır" diyenlere, zamanın değişmesiyle teceddüd ve ictihad arasındaki zorunluluğu isbat için mevcut fıkıh kitaplarına başvurularak çözülemeyecek bir mesele göstermelerini teklif eder. Fonograftan çıkan sesin gerçek ses gibi mütalaa edilmesi görüşünde olan *el-Menar* sahibine (Reşid Rıza olmalı, yazar isim vermemekte ancak "adi [sıradan] bir gazeteci" diyerek atıfta bulunmaktadır) yönelik eleştiri ifadeleri içinde, bu kimseleri "fıkh-ı şerifi ikmal"e kalkıştıkları yönünde zımni bir ayıplamada bulunmaktadır, bk. M. H., "İctihad", *Beyanü'l-Hak*, S. 27 (14 Rebiü'l-evvel 327/23 Mart 325), s. 622-623. Mevcut fıkıh kitaplarının, halihazırdaki problemleri çözmek için sahip bulunduğu geniş imkânın ne olduğu açıklanmamıştır. Bu konuda açıklayıcı bir çözüm önerisi bir başka yazardan gelmiştir. Abdürreşid İbrahim, yeni ictihadlara duyulan ihtiyaç çağrılarına karşı, hükmü aranan pek çok meselede zaten geçmiş fıkıh birikimi içinde farklı mezheb ve müctehidlere (mesela İbn Ebi Leyla, İbn Şübrüme) ait çözümlerin bulunduğunu ve bunların alınmasıyla maksadın hasıl olacağını belirtmektedir, bk. Abdürreşid [İbrahim], "İctihad Hevesi Gibi Geliyor", *İslâm Dünyası*, C. II, S. 3 (20 Cemâziyelevvel 332/ 3 Nisan 330), s. 34.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da ötesinde mezheb ve mezheb imamının görüşlerinin, yeni hükümler elde etmede kaynak olarak kullanılması gerektiği gibi bir teklifi daha doğrusu o zamana kadar cari olan anlayışı ifade etmektedir. Ayrıca başta Halim Sabit olmak üzere fıkıh tarihi değerlendirmelerinde en alt seviyede mütalaa edilen bu türden bir hüküm istinbatı metodunu üstelik *Sırat-ı Müstakim* gibi modern ictihad taleplerinin geniş ölçüde ifade edildiği bir dergide savunan bu zatın, ictihad ve müctehid konularında da benzer bir tavrı sonuna kadar savunduğu görülmektedir.

Yazar, Manastırlı'nın, yeni bir alet olan fonografın şehadet yerine delil olarak kullanımını "Ezmânın tebeddülüyle ahkâmın tebeddülü" kaidesine dayandırmasını yanlış bulur. Gerekçe, geçmiş fukahanın görüşlerine (*tansîs*) atfedilen önemin büyüklüğünü açıkça gözler önüne sermektedir:

"Kaide-i mezkûre fukaha-yı ızâm efendilerimizin *tansîs*lerine muhalif olmayan maddelerde cari olduğu cihetle umumu üzere mer'î değildir. Fukaha-yı kirâm efendilerimiz, Kitab, sünnet ve icmâ-ı ümmetten iktibas ederek kadıya medar-ı hükm olacak hüccet yediye münhasırdır dediler. Birinci beyyine-i âdile, ikinci ikrar, üçüncü yeminden nükûl, dördüncü yemin, beşinci kasâme, altıncı tevliyetten sonra tahaddüs eden ilm-i kâdî, yedinci karîne-i kâtı'adır. Fonograf bu yedi içinde ma'dud değil iken şehadet-i şuhûde kıyasen medar-ı hükm kılmakta ictihad-ı mutlak mertebesine hatveendâz olduğu bî-iştibahtır. Şayet âhir zamanda fonografın şahitliği nazar-ı Şari'de caiz olsaydı evvelîn ve ahirînin ahbârını Efendimiz Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve selleme bildiren Allâmü'l-guyûb âhir zamanda fonografın tahaddüs edip şâhideyn makamında tutulacağını beyan buyurur idi. Metbû'-ı muazzamımız Efendimiz dahi ümmet ve ashabına beyan buyururlar idi. Madem ki fonografın şehadeti Kitabullah'ta, hadis-i nebevîde, icma-ı ümmette, kıyas-ı fukahada beyan olunmamıştır, o halde fonografın şehadeti batıldır."[34]

Kullanılan kavramlardaki ortaklık dışında, tarihi tecrübenin yorumu ve mevcut problemlerin sebep ve çözüm yollarına ilişkin tespitlerde önemli ölçüde farklı yaklaşımların sergilendiği bu tartışmaların, fikri bir zeminde yakınlaşması mümkün olmamıştır.

Sonuç olarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki II. Meşrutiyet sonrasında *Mecelle*'nin tadil edilerek kapsamının genişletilmesi tartışmaları, bir yandan mevcut İslam hukuku merkezli kavramları tartışmaya açmış, diğer

[34] Yunuszâde Ahmed Vehbi, "Mübâhasât: İctihada Dair", s. 75. Yazar, fotoğrafın memnuiyeti için ayrıca bunun "alât-ı lehv"den olması münasebetiyle Kitab ve sünnet ile kullanımının memnu olduğunu da iddia ederek bu aletin delil olma yönünden iki şahidin şehadetine denk ve hatta daha sağlam olduğu yolundaki kıyasın geçerli olmadığını ifade etmektedir (s. 74).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yandan eksik olan ve hazırlanması için çalışılan aile hukuku gibi bazı alanlardaki yeni kanunlaştırma faaliyetlerinin istikametinin belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim 1917 yılında yürürlüğe konulan Hukuk-ı Aile Karamamesi'nin hazırlık süreci,[35] bu tartışmaların bir sonucu olarak, *Mecelle*'de yapılamayan bazı yeniliklerin gerçekleşmesini sağlamış, tek mezhep anlayışını sorgulamaya açarak bu anlayışın dışına çıkan örneklerin hayata geçmesini temin etmiştir.

Oysa *Mecelle* hazırlandığı esnada zamana uygun ve günün ihtiyaçlarını karşılayan görüşlerin alınması prensibi, Hanefi mezhebi içindeki muteber görüşlerle sınırlı tutulmuştu. *Mecelle*'nin esbab-ı mucibe mazbatası, değişimi zamanın gerekleri ve günün ihtiyaçlarına uyumla sınırlı tutmuş, meseleyi İslam hukuk düşüncesi içinde ictihad boyutunda bir değişme olarak ortaya koymamıştı. *Mecelle*'nin modern kanun formu, fıkıh kitabından kanun kitabına geçişi sağlayarak kısmi bir modernleştirici etkiye sahip olmuştu. II. Meşrutiyet sonrasında yine *Mecelle* etrafında oluşan medyatik tartışma ise yeni bir ictihad arayışının başlangıcı olmuş, referans verdiği yeni fıkıh tarihi çerçevesiyle ictihad ve teşri kavramlarını yeni Meclis ve yasama faaliyeti için bir meşruiyet zemini haline getirebilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

[35] Karamamenin hazırlık süreci ve içeriği ile ilgili geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ